

НОА ИА РАН. – Ф-1. Р-1. – № 1153. Федоров Г. Отчет о полевых работах Прутско-Днестровской экспедиции за 1955 г. Отчет о работе Лопатненского отряда за 1955 г., 119 л., 11 ил., 13 черт. б.ф.

Федоров Г. Б. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут) / Г. Б. Федоров // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 82. – М. – Л., 1960. – С. 253-302.

НА ІА НАНУ. – Ф. Е. – Спр.1955 /10 в. Березовец Д. Т. Отчет о раскопках Лохвицкого могильника, 58 арк.

Березовец Д. Т. Лохвицкий могильник / Д. Т. Березовец, В. П. Петров // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. ; Л., 1960. – № 82. – С. 84–99.

НА ІА НАНУ. – Ф. Е. – Спр. 1957/39. Петров В. П. Отчет о раскопках в селе Николаевке в 1957 году (Советско-Болгарская экспедиция ИИМК АН СССР – ИА АН УССР), 30 с. – 12 табл.

Рошаль-Строева М. КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова [Электронный ресурс] / М. Рошаль-Строева. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2011/05/12/891>. – Загл. с экрана.

Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма : историогр. очерки / А. А. Формозов. – М. : Знак, 2006. – 341 с.

SUMMARY

In the article is reconstructed the “Moscow period” of creative biography of outstanding Ukrainian humanitarian intellectual Viktor Platonovich Petrov. This deduction is based on little known archival materials and published sources. The Moscow period in the life of V. Petrov was the adaptation to a “normal life” after intelligence mission and extremely fruitful period in his scientific investigations. V. Petrov had finished his long-term work over monograph “Podsechnoe zemledelie” (1968), actively took part in the field archaeological investigations, worked over the publication of collection of monuments of the funeral fields etc. This was the significant contribution to various scientific problems.

Л.О. ЦИБУЛЕНКО, А.Ю. ТВЕРДОВСЬКИЙ

ТРАНСФОРМАЦІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У 1921 – 1923 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХЕРСОНЩИНИ)

Ефективність системи соціального забезпечення та її спроможність долати соціальні проблеми є одним із найважливіших показників дієспроможності держави. Вивчення і врахування історичного досвіду боротьби з кризовими соціальними явищами може сприяти віднайденню ефективного механізму їхнього вирішення в умовах сучасної України, уникненню помилок, запобіганню небажаних політичних і соціальних експериментів.

Дослідження становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Україні 1920-х рр. є нагальною проблемою сучасної історіографії. Одним із перших спеціальних досліджень радянської соціальної політики 1920-х рр. є робота В.Г. Шарпатога [1]. Предметом вказаного наукового дослідження є система соціального забезпечення в радянській Україні впродовж 1919 – 1939 рр. У процесі вивчення проблеми істориком висвітлені особливості здійснення матеріально-побутового забезпечення червоноармійців, комуністів та членів їх родин, інвалідів війни, біженців, «жертв контрреволюції», організаційні засади запровадження державних форм соціального страхування, розвиток громадської взаємодопомоги та кооперації інвалідів. О.А. Мельничук, у своєму дисертаційному дослідженні, розкриває різні аспекти діяльності органів соціального страхування в Україні 1920 – 1930 рр. [2]. О.М. Мовчан розглядає проблеми працевлаштування, страхування, медичного обслуговування робітників УСРР у 1920-х рр., котрі висвітлюються у контексті історії повсякденного життя [3]. Регіональний матеріал у зазначених роботах представлений вибірково, що відкриває перспективи для дослідження із урахуванням місцевої специфіки.

Джерельною базою для висвітлення даної проблеми стали матеріали справ, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області (Фонди: Р. – 458, Р. – 459).

Метою статті є дослідження та аналіз трансформації і функціонування радянської системи соціального забезпечення на Херсонщині у 1921 – 1923 рр.

Хронологічні межі наукового дослідження охоплюють період голоду 1921 – 1923 рр., котрий вразив переважно південні губернії України, та початковий етап впровадження НЕПу.

В українській історичній науці вперше проводиться дослідження, присвячене трансформації та функціонуванню радянської системи соціального забезпечення на Херсонщині у 1921 – 1923 рр. У науковий обіг вперше вводиться ряд джерел ДАХО, що доводить беззаперечну новизну статті.

Початок становлення радянської системи соціального забезпечення на Херсонщині припадає на добу «військового комунізму». Херсонський відділ соціального забезпечення був створений при повітовій раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у 1920 р. і почав функціонувати з першої половини лютого того ж року [4, арк. 79]. Він займався соціальним забезпеченням населення і керував діяльністю волосних пунктів соціального забезпечення [4, арк. 23, 79; 5, арк. 2-11]. Херсонський повітовий собез підпорядковувався Миколаївському, а з 1922 р., у зв'язку із перенесенням губернського центру до Одеси – Одеському губернському відділу соціального забезпечення, а у травні – червні 1923 р. був реорганізований в окружний відділ соціального забезпечення у зв'язку з територіальною реформою (ліквідацією повітів і створенням округів, перейменуванням волостей у райони) [6, арк. 19-20] згідно постанови ВУЦВКу від 7 березня 1923 р. [7, арк. 94].

Перехід до НЕПу, що ознаменував крах більшовицьких сподівань на світову революцію, започаткував другий період в історії радянської соціальної політики [2, с. 17]. Проголошення НЕПу означало усунення «військово-комуністичних» методів управління економікою та створення елементів ринкових відносин зі збереженням принципу державного регулювання ключових галузей народного господарства. Влітку 1921 р. відбулося обговорення основних принципів функціонування собезу в умовах НЕПу [1, с. 17]. Відбулося розмежування функцій між Народним комісаріатом соціального забезпечення (далі – Наркомсобез, НКСЗ), Наркомосом, Наркомпраці, Наркомохоронздоров'я [8, арк. 48]. Висувалися пропозиції щодо скорочення чисельності штату собезу, робилися спроби уніфікації системи діловодства [9, арк. 51, 74, 80]. Якщо у добу «військового комунізму» за відсутності постійних і своєчасних наказів, постанов, вказівок, інструкцій від Наркомсобезу УСРР через проблеми зв'язку місцеві органи соціального забезпечення іноді вдавалися до використання нормативно-правових актів НКСЗ РСФРР [4, арк. 98; 5, арк. 3], то у 1921 – 1923 рр. з'являються накази та обіжники НКСЗ УСРР, які інформували про те, що без попередньої ратифікації НКСЗ УСРР всі постанови та розпорядження НКСЗ РСФРР можуть мати лише інформаційний характер [5, арк. 28; 9, арк. 44].

Розширилися повноваження місцевих органів собезу. Проте паралельно з децентралізацією відносин між відомствами спостерігалось перекладання тягара соціального забезпечення на місцевий бюджет [10, арк. 79]. Так, у вересні 1923 р. Президія ВУЦВКу констатувала «абсолютну нестачу коштів», що виділяються органам собезу з місцевого бюджету [11, арк. 30]. Зокрема в Одеській губернії з кошторису 1923 р. на потреби соціального забезпечення було виділено всього 3,2%, а у багатьох українських губерніях цей показник не перевищував 2% [12, арк. 3]. Тобто, кошти на соціальне забезпечення виділялися державою за залишковим принципом.

Однак головною ознакою трансформації системи соціального забезпечення була поява якісно нових для радянської держави форм допомоги населенню: громадської, кооперативної [9, арк. 91; 13, арк. 44; 14, арк. 162] та державного страхування [9, арк. 58, 59].

Нова економічна політика поряд із позитивними явищами в економіці поглибила соціальну нерівність і тому вимагала насамперед матеріальної підтримки робітників та службовців, які становили соціальну опору режиму. Соціальне забезпечення, реалізоване через надання адресної допомоги, виявилось непосильним для радянської держави. Тому владна партія прийняла рішення про побудову соціального захисту на принципах соціального страхування. У більшовицькій доктрині суспільного розвитку соціальне страхування розглядалось як буржуазний і тимчасовий інститут соціального захисту [2, с. 14-18]. Вважалось, що «самостійним соціальне страхування може бути лише в капіталістичних країнах, де воно виступає могутньою зброєю класової боротьби в руках пролетаріату». Тому соцстрах початково організовувався в рамках НКСЗ [15, с. 238-244].

Система органів соціального страхування в Україні будувалася за територіальним принципом. Страховими органами на місцях виступали страхові каси, страхові пункти та страхові уповноважені [2, с. 19]. Безпосереднє керівництво здійснювало Головне управління соціального страхування, котре входило до структури НКСЗ, а з січня 1923 р. передане до Наркомпраці УСРР [16, арк. 23]. Підготовчу роботу із запровадження соціального страхування в Україні було розпочато наприкінці 1921 – на початку 1922 р. [2, с. 20]. У Миколаївській губернії постанова про впровадження соцстраху набувала чинності з 1 грудня 1921 р. [9, арк. 58].

Основоположним принципом, що визначав радянську фінансову систему соціального страхування, було покладення усіх витрат із соціальних виплат на підприємців та державу без права стягнення страхових внесків із найманих працівників. Окрім того, устанавлюючи пільгові страхові тарифи для підприємств державної форми власності, влада намагалася перекласти основний фінансовий тягар на приватні підприємства: у той час як державні підприємства вносили 5 % внесок до фонду соцстраху, приватні мали сплачувати 10 % [9, арк. 58, 59]. Отже, соціальне страхування мало класовий характер і було пристосованням соціальної політики радянської держави до нових політичних та соціально-економічних умов.

Наступним виявом спроб вивести державну систему соціального забезпечення з кризи було створення підприємств, майстерень, трудових артілей, котрі входили до мережі кооперації органів собезу, що функціонувала на принципі самоокупності [9, арк. 91]. У 1921 – 1923 рр. відбувається господарське розростання собезу, який мав право на пільгові умови оренди підприємств [17, арк. 2], що виражалось зокрема у звільненні від натурального податку, у тому випадку, якщо на підприємстві працювали його підопічні [13, арк. 48]. У такий спосіб собез через нестачу коштів переводив частину контингенту на самозабезпечення [14, арк. 162]. Так, при Херсонському собезі 13 липня 1923 р. було створене Бюро кооперації інвалідів війни, праці та підопічних собезу. 12 липня того ж року організовано першу у Херсоні артіль інвалідів «Праця інваліда», 14 липня – кондитерську артіль для інвалідів «Інвалід-кооператор», 12 серпня – пекарню артіль інвалідів «Скалічений воїн», 14 серпня – артіль хлопчиків-інвалідів «Власна праця». На момент їхнього створення в артілях було зайнято 34 інваліди [6, арк. 20 зв.]. Держава сприяла формуванню першопочаткового фонду кооперації собезу [9, арк. 91], надаючи асигнування та позики [6, арк. 20 зв.]. Проте із часом між собезом і його кооперативною мережею починають виникати конфлікти за джерела поповнення бюджету [14, арк. 4]. Тобто інвалідна кооперація, яка виникла у якості складової собезу, не маючи належної фінансової підтримки, поступово набувала автономного статусу.

НЕП також спричинила появу громадських форм соціальної взаємодопомоги. На основі постанови РНК «Про організацію комітетів взаємодопомоги на селі» від 23 грудня 1921 р. у січні 1922 р. було видано обіжник, де йшлося про необхідність створення громадських форм взаємодопомоги селянства, становлення яких покладалось на різні органи радянсько-компартійної системи: волвиконкоми, волпарткоми, волсобези, комнезаможі, відділи праці, комітети народосвіти, політпросвіти. Діяльність волосних органів у цьому напрямку мала контролюватися шляхом регулярної звітності перед повітовими, а повітових – перед губернськими установами. Інструкторами проводилася активна агітаційна компанія та роз'яснювальна робота у селянському середовищі про діяльність комітетів взаємодопомоги [18, арк. 43-43 зв.; 19, арк. 8].

Проте на практиці організація громадських форм допомоги відбувалася дуже повільно і часто мала лише формальний характер [13, арк. 44]. Так, станом на жовтень 1922 р. у Херсонському повіті було 34 волосних і 32 селянських комітетів взаємодопомоги [6, арк. 19 зв.]. Але, незважаючи на те, що основними мотиваційними чинниками впровадження громадських форм взаємодопомоги були нестача державних ресурсів та голод [18, арк. 43-43 зв.; 19, арк. 8], реально вони не могли впоратися з покладеними на них функціями. Адже у більшості випадків кошти на організацію їдальень для голодуючих при волосних та сільських комітетах взаємодопомоги не надходили [20, арк. 46], а відомості про діяльність комітетів взаємодопомоги в умовах голоду з окремих волостей взагалі відсутні [6, арк. 19 зв.]. Внаслідок цього виникла потреба у створенні власного земельного та посівного фонду для комітетів взаємодопомоги [21, арк. 18], котрий, значною мірою, формувався за участі комнезамів (КНС) шляхом розкулачення та перерозподілу ресурсів [19, арк. 11]. Це свідчить про ситуацію аналогічну з мережею інвалідної кооперації.

Отже, у 1921 – 1923 рр. формувалася комбінована система соціального забезпечення: державна (собез і соцстрах), кооперативна (інвалідна кооперація) та громадська (комітети взаємодопомоги).

Незважаючи на реформування системи соціального забезпечення головною проблемою залишалося недостатнє фінансування з боку державного і місцевого бюджету, що не могло задовольнити запитів на соціальну допомогу [22, арк. 26]. Цю проблему намагалися вирішити у двох напрямках: розширенням джерел прибутків [23, арк. 2; 24, арк. 1, 35], зміцненням господарської бази собезу – з одного боку [13, арк. 13; 25, арк. 16, 34], та зменшенням чисельності підопічних – з іншого [9, арк. 83].

У добу «військового комунізму» матеріальна база радянських органів соціального забезпечення, значною мірою, формувалася під час ліквідації та націоналізації дореволюційних установ соціального захисту. Не менш важливими джерелами живлення собезу були розверстка та перерозподіл ресурсів, встановлення «опіки» над майном померлих [4, арк. 79, 86, 88, 98.]. З переходом до НЕПу відбувається суттєве розширення джерел поповнення бюджету собезу, до фонду якого надходило відсоткове відрахування з продовольчого податку [9, арк. 83]; «безгосподарське майно», конфісковане у порядку судових рішень, з котрим собез міг проводити торговельні, орендні та обмінні операції [24, арк. 1, 10, 35; 25, арк. 34; 26, арк. 71]; конфісковані цінні папери, грошові знаки, дорогоцінні метали, коштовності, ювелірні вироби [23, арк. 2]; 10 % від усіх конфіскованих контрабандних товарів [9, арк. 68]; 10 % відрахування від вартості посилок [14, арк. 73]; кошти від штрафів за «невірні свідчення, що порушують роботу собезу» [27, арк. 96], 50% прибутків від продажу лотерейних квитків «Лотерея НКСЗ» [28, арк. 9, 25]. У жовтні 1923 р. Херсонський собез мав у своєму розпорядженні земельні, городні, присадибні угіддя [9, арк. 41]; користувався взятим у 1,5-річну оренду вітряком та сам здавав в орендну експлуатацію гончарну майстерню [6, арк. 19 зв.]. Комерціалізація діяльності собезу, що мала підтримку з боку держави, була не просто вимушеним кроком, а передусім спробою подолання кризи інституту соціальної допомоги.

Другим напрямком вирішення проблеми нестачі коштів вважалася загальна перереєстрація родин червоноармійців – однієї з найпріоритетніших груп підопічних собезу, вияв державної «турботи» про яку детермінувала війна [5, арк. 36, 37]. Перереєстрація, проголошувана наказом Раднаркому УСРР від 13 вересня 1921 р., мала зменшити їхню чисельність: «... всі родини демобілізованих червоноармійців..., які повернулися зі служби і прожили вдома два місяці, а також всі родини червоноармійців, матеріальне становище котрих покращилося в умовах НЕПу, знімаються з червоноармійського пайка» [23, арк. 4]. Хоча у січні того ж року в обіжнику Миколаївському губсобезу йшлося про те, що «часткова демобілізація ЧА не може слугувати причиною до послаблення діяльності відділу червоноармійського пайка...» [29, арк. 3]. Проте, насправді, у зв'язку зі змінами військово-політичної кон'юнктури, тенденція зменшення чисельності опікуваних собезом червоноармійців прослідковується ще з квітня 1921 р., коли вийшов обіжник, де нагадувалося, що «... військовослужбовці, які перебувають в ЧА не по мобілізації, правом на грошові виплати, картку «червоної зірки» та інші пільги не користуються» [5, арк. 11]. Ця ж лінія прослідковується й у травневому обіжнику: «... родинам демобілізованих, у яких сплив двомісячний термін, припинити видачу пайка та всіх видів забезпечення» [5, арк. 7]. Паралельно з процесом перереєстрації, згідно з постановою РНК УСРР від 23 вересня 1921 р., родинам демобілізованих червоноармійців у селах відводилася земля, щоб вони мали можливість самозабезпечення [9, арк. 69].

Зокрема для координації перереєстрації червоноармійських родин у жовтні 1921 р. було створено Центральну комісію допомоги хворим, пораненим та демобілізованим червоноармійцям [23, арк. 6]. Якщо у жовтні 1921 р. загалом на Херсонщині було 3738 зареєстрованих червоноармійських родин [22, арк. 26 зв.], то у жовтні 1923 р. у наслідок перереєстрації на обліку нараховувалося 1865 (696 у місті та 1169 по повіту) [6, арк. 19 зв.], тобто у 2 рази менше. Таким чином, чисельність підопічних собезу залежала від військово-політичної ситуації та економічних можливостей держави.

Виснажливий голод 1921 – 1923 рр., що вразив переважно південні губернії України, негативно впливав на функціонування всієї системи соціального забезпечення, ще більше посилив навантаження на місцеві органи собезу. На Херсонщині ситуація виглядала наступним чином: не дивлячись на те, що ще 6 грудня 1921 р. Херсонський повіт Миколаївської губернії, у котрому, голодувало 7 волостей [30, с. 183], був визнаний голодуючим, ВЦВК чинив всілякі перепони для

надання місцевості цього статусу [31, с. 117], і протягом листопада – грудня 1921 р. з Миколаївської губернії продовжувався вивіз продовольства до Поволжя [32, с. 55].

У березні 1922 р. у Херсонському повіті було 154 567 голодуючих, з яких діти становили – 67 999, тобто 44%. У місті за офіційною статистикою голодувало 13 954 осіб, 4836 з яких – діти [33, с. 100], тобто 35%. Передбачалося, що Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦКДопгол) зможе забезпечити їжею 60 – 70 % від загальної кількості голодуючих [34, с. 145]. На практиці ж вийшло, що у вересні 1922 р. у Херсонському повіті діяло 4 харчових пункти для дорослих та 43 для дітей, де разом годувалося лише 28 924 особи з понад 150 тис. нужденних [30, с. 182], тобто лише п'ята частина.

Загалом існувало дві форми допомоги постраждалим: громадське харчування і продовольче постачання та відновлення сільськогосподарської галузі. А пріоритетними для надання допомоги були наступні категорії населення: інваліди війни та праці, родини червоноармійців, незаможне селянство, безпритульні діти, безробітні [35, с. 178-179]. Відсоток останніх в умовах голоду значно збільшився: на біржі праці у м. Херсоні станом на 1 лютого 1922 р. було зареєстровано 10 тис. безробітних, що становило 70 % від загальної кількості членів профсоюзів [33, с. 100], які мали першочергове право на соціальну допомогу [18, арк. 22]. Спостерігалася тенденція міграції кваліфікованих робітників з Херсона до великих міст [33, с. 100], адже за інструкцією НКСЗ «Про організацію допомоги безробітним у голодуючих губерніях», підписаною Корневим, «їдальні організовувалися виключно у промислових центрах, де малися компактні маси кваліфікованих безробітних» [18, арк. 22]. Але з іншого боку, внаслідок внутрішніх міграцій, у Херсоні постійно збільшувалася чисельність голодуючих безробітних та бідняків [36, арк. 24]. Собезом організовувалися «будинки очікування» для мігрантів, які проїздили через Херсон. При них мали функціонувати їдальні. Однак у таких «установах» особа не могла перебувати більше кількох діб. Через наплив голодуючих інвалідів до міста притулки для останніх підлягали розширенню [18, арк. 25]. Проте, не маючи належних ресурсів для їхнього утримання, собез всіяко намагався обмежити міжміське і внутрішньоповітове пересування цього соціально незахищеного та непрацевдатного елемента [4, арк. 69]. Окрім того, всі види тимчасових гуртожитів, їдалень, харчових пунктів мали організовуватися за рахунок місцевих коштів. Собез приймав участь в їхньому створенні, а утримання намагався перекласти на інші відомства та установи. До того ж, форми допомоги мали виключно натуральний характер [18, арк. 22, 25].

Голод деструктивно позначився навіть на матеріальному забезпеченні червоноармійців. Наркомпрод скасував продовольче постачання їхніх родин. 3 грудня 1921 р. він підтвердив своє рішення відповідним обіжником до продкомгубів, де зазначалося: «Постачання родин червоноармійців непередбачено. Терміново призупинити будь-яку видачу продуктів для цієї мети» [37, с. 37]. Проте такий стан речей міг викликати невдоволення в армії. Тому вже 30 грудня 1921 р. до Миколаївського губсобезу надійшов «Обіжник № 41», у якому йшлося про те, що Наркомпродом для губернії заброньовано 9000 пудів зерна для розподілу пайків серед сімей червоноармійців. Але ця цифра не могла охопити всі родини вояків ЧА [9, арк. 42].

Ситуація у волостях була ще гіршою: на обслуговування сільського контингенту катастрофічно бракувало ресурсів, через що громадські форми взаємодопомоги фактично бездіяли [6, арк. 19 зв.]. Вважалося, що селянська місцевість має більше можливостей для самозабезпечення [38, арк. 160]. Проте відомі випадки організації собезом спільно з селянськими комітетами допомоги голодуючим їдалень та «кухонь» в окремих волостях Херсонщини, які були призначені для харчування червоноармійців, інвалідів та дітей [36, арк. 104].

У документації собезу містяться відомості про зростання рівня безпритульності, бездоглядності та смертності дитячого населення під час голоду на Херсонщині [18, арк. 51]. Більше всього дітей гинуло у віці до 5 – 6 років [39, с. 203]. Притулки були переповненими [18, арк. 51]: у 1921 р. налічувалося близько 1500 безпритульних дітей, яких не могли розмістити у дитячих будинках [22, арк. 26 зв.]. У них, за відомостями Наркомохоронздоров'я, смертність серед немовлят становила 77 – 86 %, а 57 % дітей були виснажені голодом [40, с. 186-187]. Народобраз проводив розвантаження дитячих притулків, перевозючи дітей до врожайних губерній. Так навесні 1922 р. із Херсона було вивезено 80 дітей до Чернігівської губернії [41, с. 128].

Загалом, сальдо природного приросту населення на Херсонщині було від'ємним: за перші чотири місяці 1922 р. народилося 164, а померло 3722 особи. На 100 новонароджених припадало 3,5

тис. смертельних випадків. У Херсонському повіті лише за три місяці максимального голоду (травень, червень, липень) у 1922 р. населення зменшилося більш ніж на 8 % по відношенню до 1920 р. [42, с. 202]. Станом на вересень 1922 р. у повіті від голоду померло 18 943 людини, з яких 10 454 дорослих та 8489 дитини [30, с. 181]. По місту у 1922 р. з 3600 осіб, які отримали медичну допомогу, померло 53 % [42, с. 202].

Показники смертності серед населення свідчать про те, що Херсонський собез не міг надати реальну допомогу голодуючим, оскільки затримувалися перекази коштів та надходження продовольчого постачання до його фонду, а фінвідділ відмовляв у грошовій допомозі. У лютому 1922 р. Херсонський повітовий відділ соціального забезпечення просив Миколаївський губсобез про клопотання щодо збільшення фінансування шляхом тиску через губвиконком на фінвідділ та продком м. Херсона [36, арк. 24-24 зв.]. У таких умовах діяльність Херсонського собезу спрямовувалася на контроль перебігу посівної компанії [13, арк. 16] та збільшення грошових фондів на допомогу голодуючим [13, арк. 43; 18, арк. 29], відкриття продкладу при повітовому собезі [10, арк. 57]. Отже, система соціального забезпечення намагалася дбати не про досягнення належного рівня добробуту підопічних, а про збереження їхнього життя.

Важливим проблемним питанням соціальної історії, яке залишається «білою плямою» у українській історичній науці, є взаємодія радянського й іноземного інститутів соціальної допомоги, які розглядалися окремо у дослідженнях вітчизняних істориків, що є методологічно невиправданим. Соціальні системи потребують діалектичного підходу, оскільки, на переконання сучасних джерелознавців, становлять багатовекторні системи з поліваріантними взаємодіями [43, с. 150]. Адже жодна соціальна система не може бути ізольованою, функціонувати без взаємодії з іншими системами.

Не зважаючи на перешкоди з боку ЦК РКП(б) з метою зосередження допомоги у РСФРР [44, с. 102-103] у 1922 – 1923 рр. ряду іноземних благодійних організацій із допомоги голодуючим (АРА, Джойнт, місія Нансена та ін.) вдалося розгорнути свою діяльність на півдні України [45, с. 191-192;], у тому числі і на Херсонщині.

Між Всеукраїнським єврейським громадським комітетом, котрий розпочав свою діяльність з 20 серпня 1920 р. у напрямку допомоги єврейським колоніям півдня [46], та НКСЗ 29 вересня 1921 р. було підписано «угоду про взаємодію у центрі та на місцях». Одним із пунктів зазначалося: «Всеукреврогромадком надає у розпорядження НКСЗ частину харчів і матеріалів, які він отримує з-за кордону, необхідних для забезпечення... постраждалих, що знаходяться під опікою НКСЗ і місцевих органів» [18, арк. 5]. Отже, радянський собез мав змогу розподіляти частину іноземної гуманітарної допомоги серед свого контингенту. Циркулярний лист ВУЦВК Миколаївському Губвиконкому від 22 січня 1922 р. дозволяє прослідкувати цю, хоч опосередковану, але взаємодію двох систем у динаміці: «Згідно повідомлення НКВС ви часто вимагаєте від Євгромадкому видавати вам речі з його складу... єврейський громадський комітет... отримує свої ресурси переважно від американських, канадських та ін. закордонних жертвувачів... такі примусові видачі зі складів речей можуть покликати за собою... недовіру до радянської влади і зрив справи допомоги погромленим. ВУЦВК пропонує не використовувати речі, що знаходяться у підпорядкуванні Євгромадкому» [13, арк. 6]. Окрім того, деякі аспекти діяльності АРА і місії Нансена у м. Херсоні та повіті фіксуються у документації Херсонського собезу [36, арк. 237, 238]. Про реальну недієздатність радянської системи соціального забезпечення в умовах голоду свідчить доповідна записка Золотобалківського волосного комітету селянської взаємодопомоги від 19 вересня 1922 р.: «... у серпні місяці у волості функціонували три їдальні «Ара» на 350 дітей та 330 дорослих. У волосному комітеті взаємодопомоги їдальні немає і засоби для надання допомоги голодуючим не отримуються...» [20, арк. 46].

Таким чином, функціонування радянської системи соціального забезпечення на Херсонщині у 1921 – 1923 рр. зумовлювалося двома основними чинниками: впровадженням НЕПу та голодом у південних губерніях УСРР. НЕП зумовила трансформацію всієї системи соціального забезпечення, комерціалізацію діяльності та розширення джерел прибутків собезу, появу нових організаційних форм соціальної допомоги, що було спробою подолати кризу соціального забезпечення населення. Голод деструктивно позначився на роботі собезу, який не міг надати реальну допомогу голодуючим, що виражалось у високій смертності населення та залученні діяльності іноземних благодійних місій, з якими радянський інститут соціальної допомоги опосередковано взаємодіяв: мав змогу розподіляти

частину закордонної гуманітарної допомоги серед свого контингенту. В умовах катастрофічної нестачі коштів та голоду радянська система соціального забезпечення намагалася дбати не про підвищення прожиткового мінімуму чи досягнення належного рівня добробуту, а про збереження життя населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Шарпаций В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 – 30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / В.Г. Шарпаций. – Чернівці, 2007. – 43 с.
- Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 2010. – 41 с.
- Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
- Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 1. – 115 арк.
Там само. - Спр. 13. – 40 арк.
Там само. - Спр. 63. – 45 арк.
ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 64. – 235 арк.
Там само. - Спр. 23. – 140 арк.
ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 39. – 265 арк.
Там само. - Спр. 56. – 107 арк.
ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 3а. – 79 арк.
Там само. - Спр. 27. – 121 арк.
ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 41. – 50 арк.
Там само. - Спр. 72. – 230 арк.
- Мельничук О.А. Роль і місце соціального страхування 1920 – 30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку / О.А. Мельничук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 235 – 257.
- ДАХО. - Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 78. – 162 арк.
Там само. - Спр. 52. – 4 арк.
Там само. - Спр. 53. – 76 арк.
Там само. - Спр. 76. – 41 арк.
Там само. - Спр. 79. – 127 арк.
Там само. - Спр. 75. – 62 арк.
Там само. - Спр. 25. – 42 арк.
Там само. - Спр. 23. – 12 арк.
Там само. - Спр. 54. – 50 арк.
Там само. - Спр. 62. – 105 арк.
Там само. - Спр. 73. – 98 арк.
Там само. - Спр. 64. – 132 арк.
- ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 6. – 38 арк.
ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 27. – 21 арк.
- Із звіту Миколаївської губернської комісії допомоги голодуючим Центральній комісії допомоги голодуючим про свою роботу (не раніше жовтня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 181 – 184.
- Лист голови ВУКВК Г.І. Петровського до голови ВЦВК М.І. Калініна про голод в Україні та неможливість у зв'язку з цим надання продовольчої допомоги Поволжю (24 травня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 116 – 118.
- З бюлетня Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВКу про допомогу голодуючим губерніям (11 грудня 1921) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 55 – 57.
- Повідомлення голови Херсонського повітвиконкому президії ВУЦВК про необхідність негайної допомоги голодуючим повіту (8 березня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 100.

Висновки працівника ВУЦВК М. Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губерніях (30 червня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 135 – 146.

Постанова третьої сесії VI скликання «По доповіді ЦК допомоги голодуючим про форми допомоги потерпілим від голоду губерніям» (16 жовтня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 178 – 180.

ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 46. – 278 арк.

Сняття семей красноармейцев с гос. снабжения // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 1. – С. 37.

ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 652. – 179 арк.

Із звіту Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про голод серед дітей (1923) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 203 – 204.

З доповіді голови Центральної комісії допомоги голодуючим Г.І. Петровського на VII Всеукраїнському з'їзді рад про становище дитячого населення (10 – 14 грудня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 186 – 187.

Доповідь голови миколаївської губернської Ради захисту дітей про становище дітей в губернії (не пізніше травня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 126 – 128.

Із звіту Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих (1923) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 201 – 203.

Шарпаций В.Г. Формування нормативно-правової бази становлення системи соціального забезпечення в УСРР (лютий – липень 1919 р.) / В.Г. Шарпаций // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 150 – 158.

Лист радника повноважного представництва УСРР у Москві до Г.І. Петровського з приводу постанови ЦК РКП(б) про заборону поширення діяльності Американської адміністрації допомоги за межами Поволжя (9 березня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 102 – 103.

Відомості про діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим в Україні з серпня 1922 р. по квітень 1923 р. (не пізніше 1 травня 1923) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 190 – 192.

Мельник М.О. Діяльність уповноважених Всеукраїнського єврейського громадського комітету з надання допомоги потерпілим від погромів у Вознесенському повітові та колоніях Миколаївської губернії [Електронний ресурс] / Мельник М.О. – Режим доступу до статті: <http://mk.archives.gov.ua/newsm/447-pub-ev-gromad-komy.html>

SUMMARY

The article deals with the investigation and analysis of the process of transformation and the functioning of the system of social security in 1921 – 1923 in the region of Kherson. A number of sources from the funds of the State Archives of Kherson region that cover the activities of the Soviet security in the conditions of the introduction of the NEP and the famine of 1921 – 1923 in the southern province of Ukraine, are introduced for the first time to the scientific use.

Л.А.САВЕНОК

СУЧАСНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ

Сучасна етнологія в термін «караїми» вкладає два значення: прибічники караїмізму – однієї з течій іудаїзму та етноконфесійна група [1,с.102]. Власне кажучи, вже у цій двійності і міститься проблема, оскільки неоднозначність терміну вимагає відповідного політико-правового тлумачення кожної складової караїмів. У даній статті йдеться про синтетичне розуміння терміну – кримських караїмів як конфесійної та етнічної групи.

Автору у 2011 р. вдалося оприлюднити свої погляди на існуючі в літературі концепції щодо походження кримських караїмів [2], причому з того часу ситуація в історіографії даного питання мало